

Bozzay Réka

CSEH-SZOMBATHY SÁMUEL UTAZÁSA NAPLÓJA
ÉS ALBUM AMICORUMAI TÜKRÉBEN

Hollandiába tartó magyar peregrinusok gyakran írtak utazásuk idején naplót. Ebben többször feljegyezték élményeiket, költségeiket, illetve azokat a látnivalókat, melyekre utazásuk közben bukkantak. Kutatásom egy nagyobb projekt része, amelyben a 18. században Nyugat-Európában tanult magyar peregrinusok naplóját szeretnénk kiadni bevezetővel és kommentárokkal ellátva. A naplót és a két album amicorumot,¹ melyeket itt bemutatok, a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában őrzik. Arra keresem a választ, hogy ez a napló mennyiben tekinthető egyedinek, illetve mennyiben folytatja a magyar peregrinációs útinaplók hagyományait. Másik fontos kérdésem, hogy költségleíró részéből milyen következtetések vonhatóak le a korabeli ár-bér viszonyokra és kiadásokra vonatkozóan.

CSEH-SZOMBATHY ÉLETE ÉS TANULMÁNYAI

A napló és a két album amicorum tulajdonosa Cseh-Szombathy Sámuel. Fiatal éveit tekintve nagy a bizonytalanság, mindazt, amit tudunk róla, a beiratkozási és a levéltári dokumentumokból tudjuk. Révkomáromban látta meg a napvilágot, születése időpontjáról két adatunk van: A göttingeni beiratkozása szerint 1757. szeptember 4-én,² míg a göttingeni szabadkőműves páholyhoz (Augusta zum goldenen Zirkel) csatlakozása szerint 1763. szeptember 10-én született.³ Iskoláit Komáromban⁴ és talán Pozsonyban végezte,⁵ de ez utóbbira vonatkozóan nem találtam beiratkozási adatot. A Debreceni Református Kollégium matrikulája szerint 1776. április 25-én írták be a nevét a tógátus diákok közé, innen feltehetőleg 1783 októberében távozott.⁶ Talán valóban elhagyta a kollégiumot és esetleg rektóriára ment, de erről nincsenek biztos adataink. Két és fél évvel később, 1786. április

¹ Cseh-Szombathy Sámuel naplója Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára (továbbiakban DRKN) R 695, Cseh-Szombathy Sámuel Album Amicoruma DRKN R693, R 694.

² TAR Attila: *Magyarország diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694–1789*, Budapest, ELTE Levéltára, 2004, 118. nr. 716.

³ FÜTAKY István: *Göttinga*, Budapest, MTA Egyetemtörténeti Albizottság, ELTE Levéltára, 2007, 162.

⁴ Tar: *Magyarországi diákok németországi*, 118. nr. 716.

⁵ Arra vonatkozóan nincsen adat, hogy a pozsonyi evangélikus líceumba is beiratkozott volna.

⁶ SZABADI István (szerk.): *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában I.*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2013, 579. nr. 9241.

24-én viszont levelet küldött a szuperintendensnek, melyben tanulmányai folytatásához testimoniumot kért, amellyel Pesten jogot kívánt tanulni, majd később külföldre akart távozni tanulmányi célból.⁷ Bár a szakirodalom úgy tudja, hogy Pesten tanult,⁸ ennek kicsi a valószínűsége, mivel 1786. október 18-án már a göttingeni egyetemre iratkozott be, ahol orvosi tanulmányokat folytatott.⁹ Még 1789 tavaszán többfelé megfordult német területeken, amiről Album amicorumából értesülünk. Braunschweigban és Wolfenbüttelben járt április 15. és 18. között,¹⁰ innen Helmstedten keresztül¹¹ jutott el Berlinbe, ahol egy hetet töltött el április 23. és 30. között.¹² Május 1-jén Potsdamban,¹³ május 4-én és 5-én Halléban,¹⁴ május 7-én, 8-án Lipcsében találjuk.¹⁵

Göttingeni tanulmányai során több magyar diákhoz hasonlóan az „Arany körzökhöz” (Augusta zum goldenen Zirkel) címzett szabadkőműves páholyhoz csatlakozott, ahol 1789. április 1-jén inas, október 7-én legény, majd október 15-én mester lett.¹⁶ Nem sokkal később elhagyta az egyetemet, október 17-én már Jénában,¹⁷ október 22-én Drezdában,¹⁸ október 29-én pedig Prágában¹⁹ tartózkodott. Még ugyanebben az évben a bécsi egyetem²⁰ hallgatója lett, a beiratkozása napját nem ismerjük, viszont 1790. január 24-éről van egy bécsi bejegyzés az Album amicorumában.²¹ A császárvárosban 1790 júliusában szerzett orvosdoktori fokozatot,²² majd még néhány hónapot ott töltött, a „szülő- és baromorvosi intézetet látogatta”. Rab Irén véleménye szerint a Collegium Medico-Chirurgiam Josephinumot látogathatta, mivel emlékkönyvébe ősszel írt bejegyzések az intézet tanáraitól származnak.²³ Az orvosokon kívül még két adatot érdemes megemlíteni: szeptember 27-én kelt a bécsi református gyülekezet első lelkészének, Carl Wilhelm

⁷ Cseh-Szombathy Sámuel levele a püspökhöz, 1786. április 24., Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (a továbbiakban TtREL) I. 1. p. Főiskolai tanács iratai 3. d. Debreceni főiskolára vonatkozó iratok 1753-1895.

⁸ Rab Irén: *Hungarus-tudat és diákmentalitás a 18. századi göttingeni peregrinációban – különös tekintettel a medicinára – emlékkönyvek és egyéb peregrinációs források tükrében*, Doktori értekezés, Budapest, 2015, 58.

⁹ Tar: *Magyarországi diákok németországi*, 118, nr. 716.

¹⁰ Cseh-Szombathy Sámuel Album amicoruma, DRKN R 694, 74r, 36r., Wolfenbüttel: 39r.

¹¹ Uo., 57r.

¹² Uo., 17r., 32r.

¹³ Uo., 8r.

¹⁴ Uo., 26r., 25r.

¹⁵ Uo., 29r., 27r.

¹⁶ Futaky: *Göttinga*, 162.

¹⁷ Cseh-Szombathy Sámuel Album amicoruma, DRKN R 694, 9r.

¹⁸ Uo., 35v.

¹⁹ Uo., 36v.

²⁰ Szögi László: *Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és akadémiákon 1789–1848*, Budapest, ELTE Levéltára, 2013.

²¹ Cseh-Szombathy Sámuel Album amicoruma, DRKN R 694, 50r.

²² Krász Lilla: Képzés, hivatás, önreprezentáció. Az „ideális orvos” társadalmi-kulturális képlete a 18. századi Magyarországon, *Turul* 90(2017/1), 28–33, 30.

²³ Almási Balogh Pál: Cseh-Szombati (Sámuel), *Közhasznú esmeretek tára. A' Conversations-Lexicon szerint Magyarországra alkalmaztatva* 3. köt., Pest, Canopus-Delphi, 1932, 444.

Hilchenbachnak,²⁴ majd október 5-én Jacob von Staudenheimnek,²⁵ Napoleon fia orvosának bejegyzése.

Cseh-Szombathy útinaplója, mely több szempontból is egyedülálló a maga nemében, bécsi tartózkodása utolsó napján, 1790. december 26-án kezdődik. Német nyelven íródott, néhány latin, magyar, illetve francia nyelvű résszel kiegészítve. Ez azért is meglepő, mert a szerző magyar anyanyelvű volt, az iskolai oktatás nyelve pedig a latin. Minden bizonnyal még itthon tanulhatott meg németül, talán Pozsonyban, bár ottani beiratkozásnak nincs nyoma. Göttingenben és Bécsben tanult, nagyon valószínű, hogy ezekben az egyetemi városokban gyakorolhatta a nyelvet, ráadásul Göttingenben egy szabadkőműves páholynak is tagja lett, ahol a német volt a kommunikáció nyelve.²⁶

A NAPLÓ

A Magyarországon fellelhető peregrinációs útinaplók a diákok útját mutatják be a hazai iskolák befejezése után, míg Cseh-Szombathy útinaplója egy már külföldön tanult és ott fokozatot szerzett orvos utazását követi végig, melyet mai értelemben véve szakmai gyakorlatnak tekinthetünk, hiszen nem tudunk arról, hogy utazása során valahol még beiratkozott volna. Ennek ellentmondani látszik, hogy a szakirodalom szerint Utrechtben tanult 1791 június–júliusában.²⁷ Ez az adat Segesváry utrechti ifjacról megjelent művén alapszik,²⁸ aki éppen az útinapló miatt vélte úgy, hogy ebben az időben utrechti diák lehetett, bár egyetemi beiratkozásra nem találunk utalást sehol sem az egyetemi dokumentumok között. Utrechtben egyébként sem volt kötelező beiratkozni ahhoz, hogy valaki órákat látogathasson. Bár az útinapló kevés személyes megjegyzést tartalmaz, Cseh-Szombathy leírásából inkább úgy tűnik, mintha érdeklődő fiatal kollégaként, és nem diákként kereste volna fel kora leghíresebb professzorait.

Másik érdekessége az útinaplónak, hogy két részből áll: egy költségelszámolásból és egy leíró részből. Nagyonbbrészt kvantitatív információkat tartalmaz, ugyanis Cseh-Szombathy minden kiadását rendkívül gondosan feljegyezte. Ez önmagában nem lenne egyedülálló, hiszen a 18. századi hasonló írások közül több munkában is találunk pontos költségelszámolásokat.²⁹ Ezek alapján tudjuk, hogy hol és mennyi ideig tartózkodott a feljegyzés készítője. Naplójának az érdekessége

²⁴ Cseh-Szombathy Sámuel Album amicoruma, DRKN R 694, 44v.

²⁵ Uo., 59r.

²⁶ Minden adatot németül jegyeztek be. Futaky: *Göttinga*, 160–163.

²⁷ SZÖGI László: Magyarországi diákok svájci és hollandiai egyetemeken 1789–1919, Budapest, ELTE Levéltára, 2000, 160. nr. 1909.; BOZZAY Réka – LADÁNYI Sándor: *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*, Budapest, ELTE Levéltára, 2007, 166. nr. 1952.

²⁸ SEGESVÁRY Lajos: *Magyar református ifjak az utrechti egyetemen: 1636–1836*, Debrecen, Városi Nyomda, 1935, 44.

²⁹ TOLNAI, Gábor (kiad.): *Egy erdélyi gróf a felvilágosult Európában (Teleki József utazásai 1759–1761)*, Budapest, Akadémiai, 1987, 268–310.

az, hogy magáról az utazásról, arról, hogyan érezte magát útközben, semmiféle információval nem rendelkezünk.

Az útinapló leírás része nagyon tudatosan elsősorban szakmai kérdésekkel foglalkozik: melyik városi, egyetemi kórházban mit látott, melyik híres orvosprofesszorral vagy helyi orvossal találkozott, melyik botanikus kertet, természetrajzi gyűjteményt, bolondokházát, dologházat kereste fel. A helyi fogadókról, ételről, italról csak a költségelszámolásból értesülünk. Látnivalókról, melyek nem tartoznak szorosan orvosi-természettudományos érdeklődéséhez, kizárólag hollandiai útja során tesz említést. Haarlemben a hollandiai könyvnyomdásnak, Costernek a könyveit és szobrát említi,³⁰ Hágában a nagy templomban szép sírköveket látott,³¹ Delftben megnézte az Orániai herceg sírboltját és Grotius sírkövét az új templomban, illetve a régi templom sírköveit is említésre méltónak találta. Rotterdamban nyilvános épületeket és Erasmus életnagyságú fém szobrát látta.³² Egyetlen városról, Hellevoetsluis-ról, készített csak rövid leírást, melyben megemlítette, hogy kicsi, egyetlen utcából áll, szép és jól megerősített település.³³ Úgy tűnik, mintha az apodemikus irodalomban a 16. század óta Magyarországon is pontosan követett „előírásokat”³⁴ nem ismerte vagy szándékosan figyelmen kívül hagyta volna. Holott a költségfelsorolásból világosan látszik, hogy nagyon is tisztában volt kora művelt utazókkal szemben támasztott elvárásaival, hiszen pontosan tudjuk, hogy mikor honnan, hova utazott, mit evett, mit ivott, milyen helyeket keresett fel. Igénye tehát volt kora külföldi szokásainak és nevezetességeinek megismerésére, ennek bemutatása azonban jórészt csak a kiadások, költségelszámolások szintjén jelenik meg. Kizárólag azon tudósok, orvosok nevét említi, akikkel közvetlen kapcsolatba került, fogadósok, szolgáltatók, hordárok (név nélkül) a költségelszámolásban fordulnak elő. A tudományos érdeklődésén kívül eső emberekről nem ejt szót, így a korabeli ruházatról, viselkedésről, szokásokról sem tudunk meg semmit.

Ez a fajta úti beszámoló – szemben a jóval ismertebb peregrinatio academica során írt dokumentumokkal – sem teljesen ismeretlen a magyar szakirodalom számára, noha eddig ezekről, feltehetőleg éppen csekélyebb számuk miatt, kevesebb ismertetés született. Kurucz György több munkájában is foglalkozik a keszthelyi Georgikon két tanárának – Gericz Pálnak és Lehrmann Józsefnek – utazásával, akik Festetics László gróf megbízásából járták be a 19. század elején Európa számos országát, s a gróftól kapott instrukciók alapján magyar, illetve német nyelven

³⁰ Cseh-Szombathy naplója (DRKN) R695, 61v. <https://www.bibliotheekzuidkennemerland.nl/blog/laurens-janszoon-coster-boekdrukkunst-mythe.html> (Letöltés: 2022. augusztus 18.).

³¹ Cseh-Szombathy naplója (DRKN) R695, 63v.

³² Uo., 64r.

³³ Uo., 64v.

³⁴ Kovács Sándor Iván: Útleíró utazók-utazási irodalom a XVI-XVII. században, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 10(1971), 79–85, 80.; Zwinger, *Methodus apodemica*; Pyrcckmair, *Commentariolus*; Chytraeus, *Variorum in Europa itinerum*.

küldtek beszámolót.³⁵ Kurucz ezt technológiai utazásnak nevezi, melynek fő célja egyrészt egy széles kapcsolati háló kialakítása, másrészt a különféle agrártechnikai gyakorlatok megfigyelése és részletes leírása.³⁶ Kurucz különösen is kiemeli a 18. század végén a tapasztalatszerzés, főleg a technológiai újítások lejegyzése iránti igényt, melyekkel kapcsolatban Friedrich Christoph Nicolai berlini szerkesztő fektetett le fontos szempontokat 1781-ben német és svájci területeken tett utazása során, az előkészületekre és az információ minél jobb hasznosíthatóságára vonatkozóan.³⁷

Cseh-Szombathy esetében nem tudunk arról, hogy valaki megbízásából utazott volna, az viszont világos, hogy útjáról rendszeresen tájékoztatott valakit Pesten (talán az ott élő bátyját, de levelek hiányában erről csak találgatni lehet). A naplóból világosan kiderül, hogy kora jeles tudósaival való ismeretségre törekedett, különösen – valószínűleg kiváló nyelvtudásának köszönhetően is – a német nyelvterületen látogatott meg sok professzort, de Hollandiában is számos tudóssal alakított ki kapcsolatot. Útja valóban a „hasznosság”, elsősorban a saját későbbi karrierje szempontjából fontos megfigyeléseknek ad helyet.

A költségeket felsoroló részben mindenhol a helyi fizetőeszközben jegyzi fel kiadásait, az osztrák és német területeken forintban és krajcárban, Hollandiában guldenben, stüverben és duitben, Angliában guinea-ben, shillingben és pennyben. Bár nem volt szokatlan, hogy nagyobb összegű készpénzt vittek magukkal az utazó diákok – hiszen a szállást, étkezést és egyéb kiadásokat valamiből fizetniük kellett –, mégis akik hosszabb – akár évekig tartó – külföldi tartózkodásra vállalkoztak, azoknak más diákok vagy kereskedők váltója útján juttattak el pénzt.³⁸ A kimutatás során sehol nem említi Cseh-Szombathy, hogy kapott volna pénzt, mégis – ahogy arra Rab Irén felhívja a figyelmet – hollandiai tartózkodása végén több volt neki, mint korábban,³⁹ viszont a többlet eredetéről nincs információnk. Érdekes kérdés, melynek megválaszolására egyelőre nincs semmilyen adatunk, hogy egyáltalán honnan volt annyi pénze, hogy hosszabb külföldi szakmai utat finanszírozzon, hiszen már 1786 óta külföldi iskolákban (Göttingen és Bécs) tanult, ami nyilvánvalóan költséges vállalkozás volt, tanulmányai befejezése után pedig egy fél éven belül újból útra kelt.

³⁵ KURUCZ György: „*Kedves Hazámfi, mozdulni kell...*” *Georgikoni peregrinatio oeconomica a 19. század elején*, Budapest, Corvina – Ráday Gyűjtemény, 2020; KURUCZ György (szerk.): *Technológiai utazás a modern kor hajnalán. Válogatás Gerics Pál és Lebrmann József georgikoni professzorok nyugat-európai jelentéseiből és naplóból (1820–1825)*, Budapest, L’Harmattan, 2020.

³⁶ Kurucz: „*Kedves Hazámfi...*”, 53.

³⁷ Uo., 50–51.

³⁸ Debrecenből ebben az időben Johannes Lutz kereskedőn keresztül küldtek a külföldön tanuló diákoknak pénzt. A holland református egyház segélye TIREL, II. 22. a. Alapítványok iratai 10. d. Nr.157.

³⁹ RAB Irén: Egészségügyi ellátás Nyugat-Európában a XVIII. század végén Cseh-Szombaty Sámuel útinaplójának tükrében, *Orvostörténeti Közlemények* 156(2015/29), 1179–1187, 1181. doi: 10.1556/650.2015.30213.

AZ UTAZÁS

Az utazás 1790. december 26-án indult Bécsből,⁴⁰ jelentős szakaszán postakocsit vett igénybe – ezért nem véletlen, hogy a postakocsi-állomásokat érintve haladt keresztül Ausztrián –, majd három nap múlva Passaunál ért bajor földre Cseh-Szombathy.⁴¹ Öt hónapot töltött különböző német városokban, Erlangenben,⁴² Bambergben,⁴³ Frankfurt am Mainban és Mainzban.⁴⁴ A Rajnán elhajózott Kölnig,⁴⁵ innen postakocsin ment tovább Nijmegenbe, majd Utrechtbe, ahol másfél hónapot időzött.⁴⁶ Július elején utazott Leidenen, Leidschendam, Hágán, Delften, Rotterdamban, Goudán és Haarlemen keresztül, majd július 20-án Amszterdamban foglalt szállást⁴⁷ és innen ment tovább Haarlingenbe, Franekerbe, aztán a visszaúton Haarlembe, Leidenbe, Hágába és Rotterdamba. Végül Hellevoetsluis⁴⁸ kikötőjéből hajózott át Angliába. Harwichba érkezett⁴⁹ és a következő nap már Londonban volt. A következő hónapokat ott töltötte, a naplója azonban január 19-én félbeszakadt.⁵⁰ Az album amicorumból tudjuk, 1792. július 30-án Párizsban időzött.⁵¹ Lehet, hogy tervezte további költségek feltüntetését is – mivel a leíró rész csak az 53. oldalon kezdődik –, de sajnos erre londoni tartózkodása közben/után már nem került sor.

A választott útvonal jól mutatja, hogy Cseh-Szombathy utazásának gyakorlati célja volt. Amíg Angliát el nem érte, legfeljebb néhány hétig tartózkodott egy-egy városban. A települések, ahol hosszabb időt töltött, szárazföldi közlekedési eszközökkel voltak elérhetőek, ezért választotta a postakocsit a hajó helyett. De ha lehetősége adódott hajóra szállni, akkor szívesen élt vele, Mainzból Mannheimba⁵² és később tovább, Kölnbe hajóval utazott.⁵³

Ha a költségelszámolását áttekintjük, jól látható, hogy Regensburgig, az első városig, ahol hosszabb időt töltött, csak az útiköltségért, az ételért és a szállásért fizetett, csak egyszer említette, hogy borotválkozásra költött.⁵⁴ Kenyeret evett, sört és kávé ivott. Nürnbergben borbélynál is járt.⁵⁵ Hasonló költségeket látunk a korban más utazóknál is, például Teleki Józsefnél,⁵⁶ de Cseh-Szombathy anyagi

⁴⁰ Cseh-Szombathy Sámuel naplója DRKN R695, 1r.

⁴¹ Uo., 2r.

⁴² Uo., 4r.

⁴³ Uo., 5r–7r.

⁴⁴ Uo., 58r.

⁴⁵ Uo., 58r.

⁴⁶ Uo., 13r.

⁴⁷ Uo., 13v.

⁴⁸ Uo., 64v.

⁴⁹ Uo., 15r.

⁵⁰ Uo., 17r.

⁵¹ Cseh-Szombathy Sámuel Album amicoruma, DRKN R694, 30r.

⁵² Cseh-Szombathy Sámuel naplója DRKN R695, 10r.

⁵³ Uo., 10v.

⁵⁴ Uo., 2r.

⁵⁵ Uo., 3v.

⁵⁶ Tolnai: *Egy erdélyi gróf*, 270.

lehetőségei természetesen sokkal korlátozottabbak voltak, mint egy erdélyi arisztokrataé. Mégis egyértelműen jó benyomást akart kelteni megjelenésével is, így többször csináltatott ruhát, borotválkozott és púderozta a haját,⁵⁷ ruháit kimosatta.⁵⁸ Erlangenben hosszabban tartózkodott, itt vásárolt magának kesztyűt, fizetett egy kovácsnak, egy órásnak és egy cipésznek.⁵⁹ Franciául kezdett el tanulni, először vásárolt dohányt és egy újságot.⁶⁰ Bambergben néhány napot töltött, kávé ivott, dohányt és egy pipát vett.⁶¹ Würzburgban koncertre ment, illetve kelméket vásárolt, melyekből egy mellényt és egy nadrágot csináltatott magának, illetve selyemharisnyát és csizmát vásárolt.⁶² Hollandiában kabátot is varratott és egy anyagot vett, hogy hálóinget készíttessen belőle.⁶³ Leideni és hágai tartózkodása alatt szinte minden nap ment borbélyhoz, talán így akart a Hollandiában megismert elit társaságra jó benyomást tenni.⁶⁴ Itt már ingyencégek, epret, csokoládét és cukrot is evett,⁶⁵ illetve elkezdett hollandul tanulni, amit szintén feltüntetett a költségei között.⁶⁶ Hollandiában, majd később Angliában sokat utazott, meglátogatta London környékét és az ottani látványosságokat, illetve színházba is elment.⁶⁷

A költségelszámolásaiból az látszik, hogy folyamatosan leveleket küldött és fogadott. Pestre több levelet írt (talán a bátyjának, Józsefnek, aki szintén orvos volt, és külföldön tanult), és Pestről kapott is leveleket.⁶⁸ Németországi városokba is írt embereknek, ahol már járt, vagy ahova szándékában állt elmenni, azonban levelezőpartnerei nevét nem tüntette fel.

Amíg a kontinensen utazott, nagyobb betegségről nem számolt be, bár Würzburgban⁶⁹ és Hollandiában⁷⁰ ki kellett húzatnia egy-egy fogát. Angliában azonban november közepétől kezdve szinte folyamatosan beteg volt, ugyanis rendszeresen kellett gyógyszereket vennie.⁷¹

KÖLTSÉGEK A KOR VISZONYAI KÖZÖTT

Mivel rendkívül részletesen írt a költségeiről, érdemes megnézni, hogy mennyire számított drágának az utazása. Ehhez érdemes áttekinteni a korabeli béreket,

⁵⁷ Cseh-Szombathy Sámuel naplója DRKN R695, 4r.

⁵⁸ Uo., 4v.

⁵⁹ Uo., 4r.

⁶⁰ Uo., 4v.

⁶¹ Uo., 7v.

⁶² Uo., 8r., 8v.

⁶³ Uo., 11v., 12r.

⁶⁴ Uo., 14r., 14v.

⁶⁵ Uo., 12v.

⁶⁶ Uo., 12r.

⁶⁷ Uo., 15v–16r.

⁶⁸ Uo., 2v., 4r.

⁶⁹ Uo., 9r.

⁷⁰ Uo., 11v.

⁷¹ Uo., 16r–17r.

melyek értékét ezüstben adjuk meg. A szakirodalomban megjelölt időszak nem esik mindenhol pontosan egybe Cseh-Szombathy utazásának idejével, de hasonló korszakot vizsgál. Akikről a szakirodalomban említést tesznek a 18. század utolsó negyedében, a szakképzetlen építési munkások. Napi bérük 1780 és 1800 között ezüstben kifejezve Augsburgban 2,42 gramm, Bécsben 1770 és 1779 között 2,92 gramm, Holland tartományban 8,65 gramm, Londonban 11,6 gramm.⁷² Látjuk tehát, az út során a német területeken hasonló jövedelmek voltak, mint Bécsben, viszont Hollandiába és Angliába érve Cseh-Szombathy érzékelhette, hogy viszonylag alacsony jövedelmű területről érkezett magas jövedelmű vidékre.⁷³

Ha alapélelmiszer, mint például a kenyér alapját jelentő búza árát vizsgáljuk meg az egyes területeken, akkor látjuk, hogy Bécsben hektoliterenként 51,4 gramm, Holland tartományban 87,5 gramm, míg Angliában 113,2 gramm ezüstöt kellett érte fizetni. Német területről, Augsburgból a rozsra vonatkozóan vannak ilyen adataink, ott 40,9 gramm ezüstbe került egy hektoliter, míg Hollandban 57,5 gramm.⁷⁴ Ebből tehát az is világosan látszik, hogy az árak is jelentősen emelkedtek Kelet-Közép-Európából Észak-Nyugat-Európába utazva.

Azt is érdekes áttekinteni, hogy az utazó mennyi pénzt költött a helyi árakkal és bérekkel összehasonlítva. Sok esetben nincs pontos információnk bizonyos évekről vagy városokról, de nagyobb periódusokat és földrajzi egységeket meg tudunk vizsgálni. A délnémet területeken használt pénznemek szerint 1 rajnai forint 1801-ben 168 dénárt, 15 batzent, illetve 60 krajcárt ért.⁷⁵ 1 krajcár tehát 2,8 dénárba került.⁷⁶ Augsburgban egy kőművesegéd napi bére (9 óra munkáért) 1791-ben és 1792-ben 105 dénár volt nyáron, télen 91 dénár, ami 37,5, illetve 32,5 krajcárt jelent.⁷⁷ Egy tanulatlan építési segédmunkás viszont csak 52,5 dénárt (18,75 krajcárt) keresett nyáron.⁷⁸ Würzburgban szakképesítés nélkül a kőfejtőben dolgozó munkás napi bére 33,5–45 dénár (11,9–16 krajcár) körül volt.⁷⁹ Würzburgban Cseh-Szombathy szállásért és étkezésért 1 forint 6 krajcárt fizetett,⁸⁰ ami 66 krajcárnak felelt meg, vagyis a napi ellátása egy kőművesegéd napi bérének körülbelül kétszerese volt.

Cseh-Szombathy útja a német területekről Hollandiába vezetett. Mennyire volt drága Hollandia? Természetesen az ottani árakat is érdemes a helyi bérek összefüggésében vizsgálni. Minden településről nem állnak rendelkezésre adataink, az azonban világos, hogy Hollandia legvárosiasodottabb nyugati felében a bérek

⁷² ZANDEN, J. L. van: Wages and the standard of living in Europe, 1500-1800, *European Review of Economic History* 3(1999/2), 175–197, 181.

⁷³ Uo., 181.

⁷⁴ Uo., 184.

⁷⁵ ELSAS, M. J.: *Umriss einer Geschichte der Preise und Löhne in Deutschland*. 1. köt. Leiden, A.W. Sijthoff's, 1936, 130.

⁷⁶ Uo., 131.

⁷⁷ Uo., 729.

⁷⁸ Uo., 734.

⁷⁹ Uo., 69.

⁸⁰ Cseh-Szombathy Sámuel naplója, DRKN R695, 8r.

magasabbak voltak, mint a rurális keleti területeken, sőt a városi munkások bérei 1750 után jelentősen emelkedtek. A fizetőeszköz a holland gulden (forint), ami 20 stübert, 80 duitöt ért.⁸¹ Holland tartomány Alkmaar városában Cseh-Szombathy utazása idején egy kőművessegéd nyári szezonzban napi 18 stübert keresett, míg egy ácsmester 28-at.⁸² Egy kiló rozskenyér az 1790-es években Leidenben 11 és fél stüberbe került.⁸³ Cseh-Szombathy borra és kenyérré Amszterdamban 15 stübert költött,⁸⁴ egy másik alkalommal viszont csak borra 1 guldent és 8 stübert,⁸⁵ igaz, nem tüntette fel a vásárolt mennyiséget. Utrechtben szállásért 6 hétre 6 guldent fizetett,⁸⁶ Amszterdamban tíz napra 17-et szállásért, étkezésért, borbélyért, majd legközelebb 11 gulden 18 stübert újabb 10 napra, ugyancsak Amszterdamban.⁸⁷ Látszik tehát, hogy a városok között is jelentős különbségek voltak, de még városon belül is változtak az árak.

Az étkezéstről keveset ír, látjuk, hogy kenyeret, vaját, írófogyasztott, a burgonyát nem említi, pedig fontos élelmiszer a 18. század végén, lassan kezdte kiszorítani a gabonát is.⁸⁸ Nem tudjuk, hogy pontosan milyen kenyeret evett, de meglepően magas a búzafogyasztás aránya a század végén, főleg a városokban (61,4%), sőt vidéken is (49,5) ez a legfőbb gabona Hollandban, ezt követi a rozs és végül a hajdina fogyasztása.⁸⁹ Húsból inkább sertést és kevesebb marhahúst fogyasztottak, így valószínűleg szerzőnk is. Vajból a magas kalóriaértéke miatt is jelentős volt a napi fogyasztás, kb. 40 gramm fogyott Hollandban,⁹⁰ érdekes módon vajból importáltak, mivel a tej jelentős részét sajtnak dolgozták fel.⁹¹

Cseh-Szombathy Hellevoetsluis-ből Harwichba hajózott, majd hamarosan Londonban találjuk – az 1760-as években elinduló és a 20. század első évtizedeiben lezáruló ipari forradalom idején járt Angliában. A jövedelmek jelentős növekedésének kezdete éppen látogatásának idejére, az 1790-es évekre tehető.⁹² London és környéke még Anglián belül is a legdrágább területnek számított, ez látszik is Cseh-Szombathy kiadásaiból, de itt volt a legmagasabb a munkabér is.⁹³ Naplójából London környéki kirándulásokról tudunk, de az nem derül ki, hogy járt-e másfelé is

⁸¹ <http://reppa.de/lex.asp?ordner=s&link=Stuiver.htm> (Letöltés: 2022. március 1.)

⁸² ZANDEN, J. L. van: Kosten van levensonderhoud en loonvorming in Holland en Oost-Nederland 1600-1850. De voorbeelden van Kampen en Alkmaar, *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 11(1985/4), 309–323, 312.

⁸³ Uo., 314.

⁸⁴ Cseh-Szombathy Sámuel naplója, DRKN R695, 14r.

⁸⁵ Uo., 13v.

⁸⁶ Uo., 12v.

⁸⁷ Uo., 13v.

⁸⁸ WOUDE, A. M. van der: Consumptie van graan, vlees en boter in Holland op het einde van de achttiende eeuw. *A.A.G. Bijdragen* 9., Wageningen, Landbouwhogeschool, 1963, 127–146, 130.

⁸⁹ Uo., 135–136.

⁹⁰ Uo., 142.

⁹¹ Uo., 142–143.

⁹² HUNT, E. H.: Industrialization and Regional Inequality: Wages in Britain, 1760-1914, *Journal of Economic History* 46(1986/4), 935–966, 935.

⁹³ Uo., 936.

az országban. Ebből adódóan a korabeli árak és bérek vizsgálata itteni forrásokon alapul. A többi területhez hasonlóan itt is munkások béréhez viszonyítva nézzük meg az árakat és konkrétan Cseh-Szombathy kiadásait. A Westminster Apátságban dolgozó segédmunkások bére 1 shilling 8 penny körül mozgott a 18. században. Ha az összes segédmunkás (kőművesek, falazókőművesek, vakolók, kövezőmunkások) bérelével együtt átlagoljuk, akkor utazása idején már körülbelül 2 shilling volt egy munkás bére,⁹⁴ akinek a munkanapja a 18. század utolsó negyedében 10 órára rúgott.⁹⁵ A szakmunkások napi bére ettől jóval magasabb volt, 1718-tól az 1770-es évek végéig 3 shilling körül mozgott átlagosan, Cseh-Szombathy angliai látogatása idején pedig már 3 shilling 2 penny.⁹⁶ Egy hatfős család napi kenyeréhez a búza ára 8 penny volt az 1780–89 közötti időszakban, vagyis egy segédmunkás fizetése egyharmadát, míg egy szakmunkás fizetése körülbelül egyötödét költötte búzára.⁹⁷ Cseh-Szombathy naplójából éppen az élelemre vonatkozó kiadásokról tudunk meglehetősen keveset, ugyanis egyszer jegyzi csak föl, hogy 2 és fél pennyt adott gyümölcsért,⁹⁸ egyébként pedig az orvosságra és borra kiadott pénzüsségeket látjuk. Előbbi bizony nem volt olcsó, mert novembertől kezdve néhány naponta vásárolt 3-4 shillingért,⁹⁹ tehát legalább egy munkás napi bérért gyógyszerre kellett költenie. Külön érdekes, hogy a szakmunkának egyáltalán nem nevezhető mosásért 13 shillinget és 7 pennyt fizetett. A mosás a nők feladata volt, ugyanakkor a női és gyermekmunkáért járó fizetség jóval a férfiak keresete alatt volt.¹⁰⁰ Az ennek ellenére magas díjnak talán magyarázata lehet, hogy a mosást valószínűleg Angliában is a szálláson végezték, így lehet, hogy akár a szállás díja is benne foglaltatik ebben az összegben. Cseh-Szombathy többfelé kirándult, ezek 1 shilling és 2-3 penny körüli összegbe kerültek.¹⁰¹ Jelentősebb kiadása volt még a kor viszonyai között egy pár selyemharisnya vásárlása, melyért 14 shillinget fizetett.¹⁰²

KAPCSOLATOK

A napló leíró része a meglátogatott intézményekről és személyekről szolgál hasznos információval. Rab Irén két tanulmányában részletesen ismertette a német egyetemeket és városi kórházakat,¹⁰³ ezért a továbbiakban csak a Hollandiáról szóló részre fogok szorítkozni, mely Cseh-Szombathy Nijmegenbe érkezésével

⁹⁴ GILBOY, Elizabeth W.: *Wages In Eighteenth Century England*, Cambridge, Harvard University Press, 1934, 10.

⁹⁵ Uo., 8.

⁹⁶ Uo., 12.

⁹⁷ Uo., 24–25.

⁹⁸ Cseh-Szombathy Sámuel naplója, DRKN R695, 15v.

⁹⁹ Cseh-Szombathy Sámuel naplója, DRKN R695, 16r., 16v.

¹⁰⁰ Hunt: *Industrialization*, 964.

¹⁰¹ Cseh-Szombathy Sámuel naplója, DRKN R695, 15v.

¹⁰² Uo., 15v.

¹⁰³ Rab: *Hungarus-tudat, 1179–1187*.

kezdődik, a helyi katonai kórházat kereste fel. Közép-Frankföldről, Ansbachból állomásoztak itt csapatok, melyek orvosával, Kramer úrral ismerkedett meg és kért tőle bejegyzést az emlékkönyvébe. Bár nem sikerült azonosítani, annyi a bejegyzés alapján kiderült, hogy brandenburg-ansbachi orvosi tanácsos és városi orvos volt,¹⁰⁴ talán az Ansbachban tevékenykedő Cramer orvosdinasztia leszármazottja lehetett.¹⁰⁵ Cseh-Szombathy útja Nijmegenből Utrechtbe vezetett, ahol Van Geuns orvosprofesszorral, az orvos Luchtmansszal, a vegyész Nahuysszel, az egyháztörténész Brownnal, a történész Saxiusszal és a matematikus Hennerttel ismerkedett meg.¹⁰⁶ Közülük különösen is kiemelkedik Nahuys, aki a kémia tanításában Lavoisier kémiai rendszerének az egyik első követője volt,¹⁰⁷ ugyanis az égést az oxidációval magyarázta. A másik Hennert, aki 1764 és 1804 között volt a matematika, asztronómia és filozófia professzora, kutatásait az asztronómia, mechanika és optika területén végezte. Bolygók és üstökösök pályáját határozta meg, de igazán jelentős munkásságot oktatóként, elsősorban a privatissima (magán) óráin fejtett ki, ahol az elméletben elsajátított matematikai és fizikai ismereteket igyekezett a gyakorlatba is átültetni.¹⁰⁸ Szerzőnk Utrechtben a filozófus Johannes Theodorus Rossijn fizikai gyűjteményét tekintette meg,¹⁰⁹ innen Amszterdamba utazott tovább, ahol csak illusztris iskola volt, de egyetem nem. Az anatómia és kémia professzora 1771-től kezdve Andreas Bonn¹¹⁰ Jacobus Hovius csontgyűjteményét mutatta meg Cseh-Szombathynak a Theatrum Anatomicumban.¹¹¹ Amszterdamban Cseh-Szombathy két kórházat (gasthuizen) is meglátogatott: a Binnengasthuist és a Pestisházat. Ez utóbbiról nagyon kritikusan írt, mivel itt sok embert kellett kicsi helyen elszállásolni. A Binnengasthuisszel elégedettebb volt, ezt tágasnak, kényelmesnek találta, de a betegellátással kapcsolatban talált kifogásolnivalókat.¹¹² Az első kórházat 1350 körül építették Amszterdamban, amikor is a szegényekről való egyházi gondoskodás helyébe lépett a világi ellátás. A 17. század végén egyesült a Szent Péter és a Miasszonyunk vendégház, s a reformáció következtében felszabaduló korábbi kolostorokban helyezték el a betegeket.¹¹³ A pestisház az 1616–1617-es nagy pestisjárvány után, 1630-ban épült egy régi vasöntöde és lőszergyár

¹⁰⁴ Cseh-Szombathy Sámuel Album amicorum R694, 76v.

¹⁰⁵ KRAUSS, Hans: *Die Leibärzte der Ansbacher Markgrafen, Familiengeschichtliche Schriften*, Neustadt a.d. Aisch, Gesellschaft für Familienforschung, 1941, 20 ff.

¹⁰⁶ Cseh-Szombathy Sámuel naplója, DRKN R695, 59r.

¹⁰⁷ JAMIN, H.: *Kennis als opdracht. Utrecht 1636-2001*, Utrecht, Stichting Matrijs, 2001, 80.

¹⁰⁸ Uo., 82.

¹⁰⁹ Cseh-Szombathy naplója, DRKN R695, 59r.

¹¹⁰ Aa, A. J. van der, *Biographisch woordenboek der Nederlanden* 2. kötet első és második rész. DBNL, 850. https://www.dbnl.org/tekst/aa__001biog02_01/index.php (Letöltés: 2022. március 15.)

¹¹¹ BRUGMANS, H. – SCHOLTE J. H. *Gedenboek van het Athenaeum en de Universiteit van Amsterdam 1632–1932.*, 1932, 185. https://www.dbnl.org/tekst/brug015gede01_01/brug015gede01_01_0015.php (Letöltés: 2022. március 15.)

¹¹² Cseh-Szombathy Sámuel naplója, DRKN R695, 59v., 60r.

¹¹³ HELLINGA, G.: Schets van de opkomst, bloei en opheffing van het Amsterdamsche gasthuisbesluit, *Jaarboek Amstelodamum*, 1927, 107, 109.

területén.¹¹⁴ Cseh-Szombathy járt az árvaházban, a bolondok házában, melyben a szobákat kicsinek és mocskosnak találta.¹¹⁵ Amszterdami tartózkodása idején találkozott a főiskola botanikatanárával, a korábban Linnaeusnál is tanult Nikolaas Laurens Burmannal,¹¹⁶ illetve több német származású orvossal, úgymint Johannes Konrad Gruelmannal, Johann Carl Krauss-szal, Antonius Stadius Müllerrel, továbbá két holland orvosprofesszorral, Christiaan Paulus Schachtal és Stephanus van Geunsszel.¹¹⁷

Haarlemben felkereste a Teylers Múzeumot, ahol a Teylers gépről írt. Ez egy elektromos generátor volt, melyet a múzeum igazgatója, Martin van Marum tervezett és a Hollandiában élő angol mérnök, John Cuthbertson épített meg.¹¹⁸ A múzeum ezen kívül gazdag természetrajzi gyűjteménnyel is rendelkezett, melyről Cseh-Szombathy szintén említést tett. Haarlemben járva felkereste a városházán kiállított könyveket, melyeket a könyvnyomdászat németalföldi feltalálójának, Laurens Janszoon Costernek tulajdonítanak – a modern kutatás azonban Coster létét is kétségbe vonja.¹¹⁹ Innen Frízföldre utazott tovább, ahol a Franekeri Egyetemről azt jegyezte meg, hogy hanyatlóban van, egyedül a botanikus Ypeyt említette.¹²⁰ Lankumban, nem messze Franekertől Adriaan Gilles Campert és természetrajzi gyűjteményét kereste fel.¹²¹ Camper apja, Petrus Camper (1722–1789), a híres orvos és természettudós főleg vízi emlősökkel foglalkozott, az ifjabb Camper pedig ásványok iránt érdeklődött, Franciaországban és Itáliában végzett kutatásokat a Mont Blanc megmászása során.¹²² Cseh-Szombathy naplójában megemlítette, hogy Petrus Camper könyveit kapta ajándékba, talán köztük volt az a cetekről szóló kötet is, melyet Adriaan Gilles adott ki.¹²³ Leidenbe vezetett tovább az útja, ahol Eduard Sandifort könyvtárát látogatta meg, aki nemcsak orvos volt, hanem a későbbi uralkodó, I. Vilmos tanára is, s az egyetemi kurátorok megbízásából illusztrációkkal ellátott leírást készített az anatómiai múzeumról. Ez a kétkötetes

¹¹⁴ NIJMAN, H. W.: Ons afscheidsbezoek aan het pesthuis, *Amstelodamum, Maandblad voor de kennis van Amsterdam*, 24(1937. június), 85.

¹¹⁵ Cseh-Szombathy Sámuel naplója, DRKN R695, 60v., 61r.

¹¹⁶ AA: *Biographisch*, https://www.dbnl.org/tekst/aa__001biog03_01/aa__001biog03_01_0897.php#b2225 (Letöltés: 2022. március 15.); Cseh-Szombathy Sámuel naplója, DRKN R695, 61r.

¹¹⁷ Uo., 61r.

¹¹⁸ HACKMANN, W. D.: The design of the triboelectric generators of Martinus van Marum, F. R. S. A case history of the interaction between England and Holland in the field of instrument design in the eighteenth century, *Notes and Records of the Royal Society of London* 26(1971/2), 163–181, 167–170.

¹¹⁹ De Bibliotheek, Zuid-Kennemerland, <https://www.bibliotheekzuidkennemerland.nl/blog/laurens-janszoon-coster-boekdrukkunst-mythe.html> (Letöltés: 2022. június 10.)

¹²⁰ Cseh-Szombathy Sámuel naplója, DRKN R695, 62r.

¹²¹ Uo., 62r.

¹²² AA: *Biographisch*, https://www.dbnl.org/tekst/aa__001biog04_01/aa__001biog04_01_0115.php (Letöltés: 2022. március 17.)

¹²³ AA: *Biographisch*, https://www.dbnl.org/tekst/aa__001biog04_01/aa__001biog04_01_0115.php (Letöltés: 2022. március 17.)

mű 1792-ben jelent meg (*Museum Anatomicum Acad. Lugduno-Batavae*).¹²⁴ Bernard Sigfried Albinus anatómus professzor a munkája során sok preparátumot készített,¹²⁵ amiről Cseh-Szombathy is beszámolt. Leidenben még a botanikuskeretet és a bolondokházát kereste fel. (Utóbbi a Caecilia vendégház lehetett, amelyet 1596-ban az egykori Caecilia kolostorban alapítottak meg, és eredetileg pestis- és bolondokházaként, majd a 18. századtól kizárólag bolondokházaként működött.¹²⁶) Megismerkedett Christiaan Hendrik Damen matematikus és építész professzorral, továbbá David Ruhnkeniusszal, aki a történelem és ékesszólás professzora volt.¹²⁷

Cseh-Szombathy Hágában a Harderwijkben és Leidenben tanult, majd később Hágában és Franekerben az egyetemen oktató Evert Jan Thomassen A Theussink ásványgyűjteményét¹²⁸ tekintette meg, valamint látta a helytartó állatpreparátumait.¹²⁹ Ugyancsak ebben a városban ismerkedett meg a svájci sebésszel, Balthasar Zwingliusszal és a helyi orvossal, H. Damannel. Előbbiről nincs információnk, utóbbinak egy műve, a Heelkundige waarnemingen aangaande de gevallen, bekend onder den naam van Tumores Cystici¹³⁰ ismert. Cseh-Szombathy még Hágában nézett meg egy szeméremcsont-operációt,¹³¹ majd később Delftben Abraham Stipriaan Luisius egy nőgyógyászati operáció eredményeivel ismertette meg. Luisius Leidenben tanult és doktorált, majd később Delftben dolgozott orvosként. Az amszterdami orvossal, A. Bondttal együtt írt egy értekezést az állati és emberi anyatejéről, melyet a párizsi királyi orvosi társaság első díjjal jutalmazott. Három kollégájával adta ki az Orvosi Magazint (Geneeskundig Magazijn), de hozzá köthető egy vízmélységmérő feltalálása is. Különféle holland tudományos társaságoknak volt a tagja, és fordítóként is dolgozott.¹³² Delftben a Nieuwe Kerket látogatta meg Cseh-Szombathy, Rotterdamban Erasmus szobrát látta, Hellevoetsluist kedves kisvárosként jellemezte. Innen Angliába utazott tovább, ahol sajnos egyetlen embert sem említett naplójában, de Album amicorumában még nyolc nevet jegyzett fel.¹³³

¹²⁴ AA: *Biographisch*, https://www.dbnl.org/tekst/aa__001biog20_01/aa__001biog20_01_0151.php (Letöltés: 2022. március 17.)

¹²⁵ AA: *Biographisch*, https://www.dbnl.org/tekst/aa__001biog01_01/aa__001biog01_01_0218.php#a0217 (Letöltés: 2022. március 17.)

¹²⁶ Tjalsma, H. D.: Een karakterisering van Leiden in 1749, in: Diederiks, H. A. – Noordam, D. J. – Tjalsma, H. D. (eds.). *Armoede en sociale spanning. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw*. Hilversum, Verloren, 1985, 34.

¹²⁷ AA: *Biographisch*, https://www.dbnl.org/tekst/aa__001biog19_01/aa__001biog19_01_1059.php#r1038 (Letöltés: 2022. március 17.)

¹²⁸ AA: *Biographisch*, https://www.dbnl.org/tekst/aa__001biog22_01/aa__001biog22_01_0253.php#t0241 (Letöltés: 2022. március 17.)

¹²⁹ Cseh-Szombathy naplója R695, 63r.

¹³⁰ AA: *Biographisch*, https://www.dbnl.org/tekst/aa__001biog05_01/aa__001biog05_01_0072.php#d0072 (Letöltés: 2022. március 17.)

¹³¹ Cseh-Szombathy naplója R695, 63v.

¹³² AA: *Biographisch*, https://www.dbnl.org/tekst/aa__001biog13_01/aa__001biog13_01_1513.php (Letöltés: 2022. március 17.)

¹³³ Cseh-Szombathy Sámuel Album amicorum, DRKN R693, 22–29.

BEFEJEZÉS

Cseh-Szombathy Sámuel, a debreceni kollégium egykori tehetséges diákja hazai iskolázásának befejezése után a kor szokásai szerint külföldi tanulmányútra indult. A kollégium elvégzése után két és fél évvel – mely időszakról további ismereteink nincsenek – jogi tanulmányokat kívánt Pesten folytatni, majd külföldi akadémiára távozni. Jogi tanulmányáról nincs adatunk, de Németországban, Göttingenben orvosnak készült. Itteni peregrinációjáról kevés információval rendelkezünk, szabadkőműves páholyhoz való csatlakozásán kívül csak az Album amicorumából látható mozgása és a kapcsolati hálója.

Hazatérve Bécsig jutott, ahol doktori fokozatot szerzett, majd talán elkezdte gyakorlati képzését. 1790 decemberében újabb útra indult, de ezúttal már naplót írt, melyben gyakorlatszerző útjának állomásairól, hétköznapijairól, költségeiről írt.

Tanulmányom végén megpróbálok a cikk elején feltett kérdéseimre választ adni: Mi tette ezt a naplót egyedivé és mennyiben követte a diáknaplók hagyományát?

Maga a napló a „klasszikus peregrináció” után íródott, mai fogalmaink szerint inkább gyakorlatszerzés, mint tanulmányi célból készült. A szerző szinte kizárólag olyan ismereteket jegyzett fel, melyek későbbi orvosi munkája szempontjából fontosak voltak. Csak az operációk és a betegellátó intézmények számítottak igazi látnivalónak, mivel ezek készítették fel jövődöbéli karrierjére. Ismerősök, barátok, akik más útnaplóknak fontos részét képezik, itt nem jelennek meg. A naplóját németül írta, nem latinul vagy magyarul, mint az a korban inkább jellemző volt.

Bár elsőre valóban különleges a gyakorlatszerzés céljából végzett peregrináció, melyet akár technológiai utazásnak is nevezhetünk, valójában ez is belesimul a 18. század végén a hasznosság céljából végzett utazások sorába, amiről a korabeli német szerzők már írtak, és amelynek a 19. századi Magyarországon a Georgikon tanárai is követői lettek. Cseh-Szombathy talán az első utazók köré tartozott magyar földről, aki részletesen is beszámolt a hasznosság elveire épülő utazásról.

Ami a kvantitatív részt illeti, ebben Cseh-Szombathy egyértelműen a 18. századi magyar-európai hagyományt követte, mivel részletes költségkimutatást készített, akárcsak néhány évtizeddel korábban Teleki József és Mihály. Így részletesen írt szállása, étkezése, egyéb kiadásai (ruházat, borbély, orvos, belépők stb.) költségeiről. Természetesen anyagi lehetőségei nem érték el az arisztokraták finánciális helyzetét, de a naplóból az derült ki, hogy nagy összegű készpénzzel utazott és nem szűkölködött.

ABSTRACT

Réka Bozgay: Sámuel Cseh-Szombathy's Journey in the Light of His Itinerary and Two albi amicorum

In this paper the itinerary of Sámuel Cseh-Szombathy, a former student of the Reformed College of Debrecen is analysed. After having finished his study in Gottingen and Vienna, in 1790, he embarked on a journey that took him through Southern German cities, the Dutch Republic, England and finally France. During his journey, he wrote an itinerary, in which he recorded his costs and what he as a medical doctor found interesting, i.e., hospitals, madhouses, natural history collections, and of course, the most important medical personalities of his time. The most important questions this essay should answer are, how unique this itinerary is, and how well it fits in the Hungarian tradition of itineraries of the Early Modern Time.

The itinerary seems to be unique because it was written after the peregrinatio academica, and the main goal of the author was his professional development. This kind of professional development journeys became common in the 18th-19th century Hungary, too. In the quantitative part, the itinerary clearly followed the Hungarian-European traditions of the 18th century.

***

Keywords: Sámuel Cseh-Szombathy, itinerary, album amicorum, peregrination, Reformed College of Debrecen